

Ks. Andrzej Tomko*

KONCEPCJE DZIAŁALNOŚCI OŚWIATOWEJ TADEUSZA CZACKIEGO

CONCEPTS OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF TADEUSZ CZACKI

Abstract: Tadeusz Czacki was born on August 28, 1765, in Poryck, Volhynia, and died on February 8, 1813, in Dubno, Volhynia. He was a member of the Commission of National Education and a co-author of the Constitution of May 3. He is known not only for his contributions to economics and law but above all for his work in education. He was a co-founder of the Warsaw Society of Friends of Learning and the main initiator and organizer of the Krzemieniec Lyceum.

Keywords: Tadeusz Czacki, Hugo Kołłątaj, education, idea, science, pedagogics.

Tadeusz Czacki urodził się 28 sierpnia 1765 r. w Porycku na Wołyniu¹. Gdy był dzieckiem, zmarła jego matka, a ojciec za działalność polityczną został osadzony w więzieniu w Brodach². Tadeusz, wraz z bratem, był wychowywany przez stryja

* Ks. Andrzej Tomko – doktor habilitowany (pedagogika), profesor Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0209-5579>; e-mail: atomko@pwt.wroc.pl.

¹ T. Ziemia, *Tadeusz Czacki i jego zasługi zwłaszcza w dziejach naszego szkolnictwa*, Kraków 1872, s. 4.

² O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Tajnego Radzcy Jego Imperatorskiej Mości prezesa komisji Sądowej Edukacyjnej gubernij Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, wizytatora szkół tychże gubernij, członka różnych uczonych zgromadzeń, orderów Orła Białego i świętego Stanisława kawalera. Rzecz czytana na zebraniu gimnazjum Wołyńskiego i licznych obywateli w imieniu rzeczownego gimnazjum i Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk 30 lipca 1813 roku przez k. Alojzego Osieńskiego kanonika katedralnego Łuckiego, nauczyciela literatury Łacińskiej i Polskiej w gimnazjum Wołyńskim, członka Towarzystwa Warszawskiego Królewskiego Przyjaciół Nauk, wydanie wtóre, Kraków 1851, s. 3; P. Dąbkowski, *Tadeusz Czacki jako prawnik. W setną rocznicę zgonu*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1913, z. 5, s. 337; *Polski słownik biograficzny*, t. 4, [b.m.w.] 1938 [b.n.s.]; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec. W setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa*, Lwów 1913, s. 5-27; *Pochwała Tadeusza Czackiego Starosty nowogrodzkiego, kawalera orderów polskich, etc. etc. czytana na publicznem posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk dnia 15 stycznia*

Franciszka Czackiego w Gdańsku³, a po uwolnieniu ojca z więzienia, przez jezuitę ks. Faustyna Grodzickiego⁴ – byłego nauczyciela geometrii w kolegium lwowskim⁵.

Przyszły założyciel gimnazjum wołyńskiego już w dziedzictwie wykazywał niezwykłą troskę o wychowanie i wykształcenie dzieci ubogich. Już w wieku 12 lat przekazywał pieniądze, które dostawał od ojca na drobne wydatki, na utrzymanie Franciszka Świątkowskiego, nauczyciela dzieci niezamożnych mieszkańców Porycka, i tym sposobem założył pierwszą szkołkę wiejską⁶ dla ubogich dzieci⁷. Nadzwyczajna bystrość umysłu i fenomenalna pamięć pozwoliły mu w wieku 15 lat nauczyć się głównych zasad prawnych sześciotomowego wówczas *Volumina legum*⁸. W wieku 19 lat został powołany do Komisji Kruszcowej, co dało mu możliwość zapoznania się z naukami przyrodniczymi. Dwa lata później, w 1786 r., Sejm warszawski wezwał go na członka Komisji Skarbowej⁹, co umożliwiło mu zaznajomienie się z kwestiami produkcji i handlu¹⁰.

Gruntowna znajomość prawa¹¹ i ekonomii politycznej w tak młodym wieku spowodowała szybki rozgłos¹². W 1802 r., wraz ze Stanisławem Sołtykiem, Józefem Drzewieckim i Michałem Walickim, utworzył pierwsze na ziemiach polskich Towarzystwo Żegluga¹³. Własnym nakładem wydał mapę hydrograficzną Polski i Litwy, z wyznaczeniem biegu 4819 rzek¹⁴. Był także gorącym patriotą. Gdy w wyniku ostatniego rozbioru Polski kopalnie soli w Wieliczce zostały odcięte od innych części kraju, podróżował po okolicach w poszukiwaniu nowych pokładów soli¹⁵. Badał również możliwości handlu z Mołdawią i Turcją przy pomocy spławnych dróg rzecznych.

1817 roku przez Stanisława Hrabiego Potockiego, Senatora, Wojewodę, Ministra Obrzędów Religijnych i Oświecenia Narodowego, Komendanta Jeneralnego Korpusów Kadeckich, członka wielu Towarzystw naukowych, kawalera rozmaitych orderów, Warszawa 1817, s. 3 n.

³ Zob. szerzej M. Czerniakowska, *Związki Tadeusza Czackiego z Pomorzem (Przyczynek do życia i twórczości)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 41:1997, nr 2, s. 25-42.

⁴ T. Ziemia, *Tadeusz Czacki i jego zasługi*, s. 5.

⁵ *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, s. 3-4.

⁶ I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki jako jeden z twórców szkolnictwa polskiego 1765-1813*, Warszawa 1918, s. 7.

⁷ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny*, Petersburg 1898, s. 5.

⁸ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego (w setną rocznicę zgonu)*, Warszawa 1914, s. 5.

⁹ P. Dąbkowski, *Tadeusz Czacki jako prawnik*, s. 338; *Pochwała Tadeusza Czackiego*, s. 7.

¹⁰ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 6.

¹¹ Zob. szerzej m.in. w kwestii prawa górniczego *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, s. 109 n.

¹² Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 6.

¹³ *Tamże*, s. 7.

¹⁴ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 6.

¹⁵ I. W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 9.

W 1803 r. zaszła istotna zmiana w jego działalności. Kiedy Aleksander I¹⁶ powołał go na wizytatora szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, rozpoczął się nowy okres w życiu Tadeusza Czackiego, związany z dziejami gimnazjum wołyńskiego i koncepcjami szkolnictwa¹⁷. Pamiętać należy również o jego działalności prawniczej¹⁸, w której można wyróżnić trzy kierunki: teoretyczny, praktyczny i pedagogiczny. Dla Czackiego jednak myślą nadrzędną każdej działalności była służba dla dobra Ojczyzny¹⁹.

1. DZIAŁALNOŚĆ OŚWIATOWA

Po rozbiciu dzielnicowym prace Komisji Edukacyjnej²⁰ nie od razu zostały zaprzestane – jej wpływ był odczuwalny jeszcze przez długi okres rozbiorów, jednak upadek kraju w sposób znaczący wpłynął na stan szkół i wychowania publicznego. Czacki pisał:

samo przejście z podleganiem władzy niegdyś krajowej do obcej, zmiana praw, żal nad utratą ojczyzny, niepewność w nadziei i bojaźni: wszystko to razem wzięte uczyniło przerwę w doskonaleniu się młodzieży a zatem w oświeceniu publicznym²¹.

¹⁶ J. Lachs, *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego, zmierzające do założenia szkoły lekarskiej na Wołyniu. Studium historyczne*, Kraków 1903, s. 3.

¹⁷ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 7.

¹⁸ Szczególnie dyskutowany był pogląd Czackiego wypowiedziany w sprawie początków praw litewskich i polskich – opierając się na pewnych zewnętrznych podobieństwach, Czacki stwierdził, że przeważna część praw polskich pochodziła od ludów północnych Gotów, nie zaprzeczając przy tym jednak, że pewne prawa były wspólne z Niemcami, Morawami i Węgrami. Zob. szerzej *Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich? I czy z północnymi narodami mieliśmy wiele wspólnych praw i zwyczajów?* Rozprawa czytana w Krzemieńcu na otwarciu roku szkolnego w 1808 w Gimnazjum Wołyńskim przez Tadeusza Czackiego, Wilno 1809, s. 3 n.; *Dzieła Tadeusza Czackiego. O litewskich i polskich prawach o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego, t. 2, Poznań 1844, s. 1 n.; *Dzieła Tadeusza Czackiego*, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego, t. 3, Poznań 1845, s. 81-137; O. Balzer, *Histria porównawcza praw słowiańskich. Główne kierunki rozwoju i nauki i jej istotne zadania*, Lwów 1900, s. 7 n.

¹⁹ P. Dąbkowski, *Tadeusz Czacki jako prawnik*, s. 339; zob. szerzej A. Osieński, *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, Krzemieniec 1816; S. Potocki, *Pochwała Tadeusza Czackiego*, „Rocznik Towarzystwa Królestwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, t. 12, Warszawa 1818, s. 15.

²⁰ Zob. szerzej o okresie funkcjonowania Komisji Edukacyjnej i jej ustawach F. Majchrowicz, *Historia pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, Lwów 1907², s. 210-230; Tenże, *Historia pedagogii ze szczególnym uwzględnieniem dziejów wychowania i szkół w Polsce*, Warszawa 1922³, s. 233-266.

²¹ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 11; J. Lachs, *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego*, s. 4.

W 1803 r. rozpoczął się ważny okres w dziejach oświaty na Litwie i Rusi²², spowodowany m.in. wstąpieniem na tron rosyjski cara Aleksandra I²³, zwolennika oświaty, który na podstawie urzędowego uznania prawa języka polskiego przyznał ludności polskiej na Litwie i Rusi autonomię szkolną oraz potwierdził dotychczasowe prawa Uniwersytetu Wileńskiego i jego ustaw opartych na regulacjach Komisji Edukacyjnej²⁴. W tym okresie Tadeusz Czacki został wizytatorem²⁵ szkół guberni wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej²⁶, a rozległe i wszechstronne wykształcenie, własne obserwacje i doświadczenie życiowe, gruntowna znajomość potrzeb narodowo-społecznych, a co najważniejsze – zrozumienie potrzeb chwili, pozwoliło Czackiemu budować „dzieło” odrodzenia narodowego, choć dotychczas z praktyką wychowawczą nie miał nic wspólnego, bo nie stykał się bezpośrednio ze szkołą ani jej sprawami²⁷. Również jego pierwsze występy publiczne oraz pierwsze pisma zwiastowały raczej osobę biegłą w sprawach prawa²⁸, ekonomii politycznej, handlu, górnictwa, żeglugi i ustawodawstwa krajowego niż wychowawcę młodzieży²⁹.

Od początku pracy jako wizytator Czacki wyprowadzał swoje koncepcje z przekonania, że we wszystkich projektach urządzenia szkół i prowadzenia w nich nauki była następująca myśl:

[...] aby zaradzić ogólnym niedostatkom w społeczeństwie trzeba kształcić pokolenia przyszłe w związku z pokoleniem współczesnym. Nie chodziło mu o wytworzenie uczonego w całym tego słowa znaczeniu, ale o wykształcenie całego narodu³⁰.

Według Czackiego duże znaczenie miała edukacja kobiet³¹:

wypadnie podobno przypomnieć, co J. O. książę Adam Czartoryski³² Komisji Edukacyjnej przedkładał, że należy zwrócić baczność na ważną połowicę narodu ludzkiego, na pięknej płci wychowanie.

²² Należy zwrócić szczególną uwagę na to, że położenie, częste napady Tatarów, walki Litwy z Koroną, wojny kozackie i szwedzkie sprawiły, że Ruś stała pod względem poziomu oświaty znacznie niżej niż Polska. Dopiero koniec XVII w. był bardziej pomyślny dla rozwoju szkolnictwa w tej części ziem polskich. Zob. szerzej J. Łukaszewicz, *Historia szkolnictwa w Polsce do 1794 r.*, t. 1, Poznań 1849, s. 376 n.

²³ *Pochwała Tadeusza Czackiego*, s. 18.

²⁴ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 13.

²⁵ I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 9; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 31 n.

²⁶ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, Poznań 1913, s. 14.

²⁷ T. Ziemia, *Tadeusz Czacki i jego zasługi*, s. 25.

²⁸ P. Dąbkowski, *Tadeusz Czacki jako prawnik*, s. 342 n.; zob. szerzej uwagi do największego dzieła prawniczego Czackiego H. Kołłątaj, *Kilka słów do Czackiego nad projektem drugiej edycji dzieła prawach polskich i litewskich*, „Tygodnik Literacki”, t. 5, Poznań 1842, s. 5.

²⁹ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 17.

³⁰ *Tamże*, s. 24-25.

³¹ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 25.

³² Zob. szerzej *tamże*, s. 4-6.

Natomiast do biskupia unickiego Stefana Lewińskiego pisał:

Wychowanie drugiej połowy rodu ludzkiego jest ważne dla religii i rządu. Uczuli tę wielką prawdę obywatele i ciężarowi rocznej opłaty w tej mierze poddają. Uczyliszcze przeznaczonych panien do wychowania w religii, obyczajach i naukach jest rzeczą nader ważną³³.

Pierwsze miesiące działalności Czackiego, okupionej wprost nadludzkim wysiłkiem³⁴, zaowocowały zgromadzeniem znacznych funduszy na szkoły oraz zbieraniem, z dokładnością i ścisłością, stanu wychowania publicznego w dużej części kraju³⁵. Mając na uwadze przygotowanie młodzieży do życia obywatelskiego, Czacki z zaangażowaniem zajmował się jej losem po ukończeniu szkoły³⁶. Pragnął on, aby młody człowiek kończący naukę posiadał nie tylko wiedzę teoretyczną, ale i doświadczenie³⁷. Wejście młodzieży do społeczności narodowej po ukończeniu nauki uważał Czacki za chwilę najważniejszą w jej życiu³⁸.

Poziom i organizacja szkolnictwa na powierzonych Czackiemu terenach był bardzo niski. Pisała o tym Maria Danielewiczowa:

Potrzeby były wielorakie. Szkoły Komisji Edukacyjnej wegetowały lub dogorywały w zmienionych warunkach, bez dobrych nauczycieli, bo tych Komisja wychować nie zdążyła, bez podręczników – i wreszcie bez uczniów odstraszonego niskim poziomem nauk³⁹.

Analizując działalność Czackiego na rzecz powszechnej oświaty, należy zwrócić uwagę na zarządzenie z dziedziny wychowawczej, które w formie zalecenia zostało wysłane do szkół, a jego cenne wskazówki zmierzały do poprawy obyczajów młodzieży⁴⁰. Nauczycielom⁴¹ w postępowaniu z uczniami zalecał Czacki natomiast łagodność, wyrozumiałość i ograniczenie do minimum używania wszelkich surowych środków. Tak uczył Czacki pedagogów prawdziwej mądrości wychowawczej,

³³ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 31.

³⁴ W. Dutkiewicz, *Słowo o Tadeuszu Czackim*, Warszawa 1861, s. 2.

³⁵ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 34.

³⁶ J. Lachs, *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego*, s. 6 n.

³⁷ Zob. szerzej treść przemówienia Czackiego na zakończenie roku szkolnego *Mowa Jaśnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego, Tajnego Konsyliarza Jego Imperatorskiej Mości, różnych zgromadzeń uczonych, członka guberni wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej, wizytatora. O pożytkach z wychowania publicznego i domowego przy kończeniu roku szkolnego w gimnazjum wołyńskim, Miana 1806 roku 20 lipca, Krzemieniec 1806* [b.n.s.].

³⁸ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 37.

³⁹ M. Danilewiczowa, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, nadbitka z „*Nauki Polskiej*”, t. 22, Warszawa 1937, s. 58.

⁴⁰ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 39.

⁴¹ Zob. szerzej *Do całego składu nauczycielów i młodzi szkolney w wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej guberniach*, Poryck 1806 [b.n.s.]; *Do uczniów i nauczycielow wołyńskiego gimnazjum* [b.m.w.] [b.r.w.] [b.n.s.].

przejawiającej się w wyrozumiałości i ciepłe w postępowaniu z młodzieżą⁴². Idąc w ślady Komisji Edukacyjnej, Czacki zalecał, aby każdy nauczyciel sporządzał uwagi nad elementarnymi książkami, z których uczył. Zachęcał także, aby co pewien czas wszyscy nauczyciele na odpowiednich zgromadzeniach dyskutowali nad wykładanym materiałem i zgłaszali swoje uwagi do określonych dzieł w celu informowania władz o propozycjach ich poprawienia z pożytkiem dla wykładu⁴³.

Jednym z głównych „zadań oświatowych” było dla Czackiego utworzenie szkoły centralnej na obszarze całej guberni wołyńskiej – gimnazjum, które, z uwagi na dużą odległość od Uniwersytetu Wileńskiego⁴⁴, dałoby możliwość zdobycia wyższego i praktycznego wykształcenia zamieszkałej w tej części kraju młodzieży⁴⁵. Układ nauk w gimnazjum miała regulować treść ustawy z 18 maja 1803 r., według której w gimnazjum miało być co najmniej sześć klas i sześciu nauczycieli, co Czacki uznał za niewystraszające, dlatego dążył do powiększenia zarówno liczby nauczycieli⁴⁶, jak i ilości wykładanych przedmiotów⁴⁷. Tak zrodziła się idea założenia nowej instytucji oświatowej – ośrodka na wpół uniwersyteckiego – liceum w Krzemieńcu⁴⁸.

Prace nad założeniem liceum rozdzielili między siebie Tadeusz Czacki i Hugo Kołłątaj⁴⁹: pierwszy rozwinął owocną działalność w kierunku zebrania funduszy⁵⁰ na nowy zakład naukowy, drugi natomiast zajął się opracowaniem budżetu przyszłej szkoły, planu nauk⁵¹ i sprawdzeniem nauczycieli⁵². Należy podkreślić wielki

⁴² Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 40-41.

⁴³ *Tamże*, s. 43.

⁴⁴ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 23; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 33 n.

⁴⁵ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 44.

⁴⁶ I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 27.

⁴⁷ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 44.

⁴⁸ *Tamże*, s. 45; I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 12 n.

⁴⁹ T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, Warszawa 1913, s. 341 n.; J. Lachs, *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego*, s. 7 n.

⁵⁰ Zob. szerzej w kwestii funduszy M. Rolle, *Ateny wołyńskie*, Lwów 1898, s. 135-136. Dzięki swoim staraniom i zabiegom Czacki w krótkim czasie zebrał stosunkowo znaczną ilość funduszy na wychowanie publiczne i wymarzone przez niego gimnazjum wołyńskie – przejęcie sprawą było u Czackiego takie wielkie, że jak o nim pisał w jednym ze swoich listów Śniadecki, zapomniał, „że ma żonę i dzieci”. M. Baliński, *Studja historyczne*, Wilno 1856, s. 39. Spis ofiarodawców na gimnazjum wołyńskie przedstawił Alojzy Osinski. Zob. *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, s. 138-144; P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 16; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 36 n.

⁵¹ Zob. szerzej list z maja 1805 r. *Listy Tadeusza Czackiego do Godfr. Ernesta Grodka*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1876, s. 1117-1118.

⁵² Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 45.

udział ideowy Kołłątaja⁵³ w pracy wychowawczej Czackiego⁵⁴, bowiem prawie wszystkie ustawy i ważniejsze zarządzenia w zakresie nauki i życia szkolnego, a także wiele wskazówek i instrukcji dla nauczycieli oraz pomysłów i opinii – także tych krytycznych, zawdzięczał Kołłątajowi⁵⁵. Wspólna praca rozpoczęła się od ich pierwszej rozmowy na temat idei liceum 7 września 1803 r., a zakończyła po ponad dwóch latach otwarciem szkoły 13 października 1805 r.⁵⁶ Pod względem wagi wydarzeń bardzo istotna była rozmowa Czackiego z Kołłątajem we wrześniu 1803 r.⁵⁷ w Krzemieńcu. Czacki w ogólnych zarysach przedstawił wówczas koncepcję reformy szkół w trzech guberniach. W trzech gimnazjach gubernialnych miały być układane: języki, literatura, historia, geografia, prawo, matematyka, fizyka, mechanika praktyczna, historia⁵⁸ naturalna, botanika, ogrodnictwo i rolnictwo, chemia, chirurgia, sztuka połoźnicza⁵⁹. Kołłątaj, wysłuchawszy tego projektu, zauważył, że lepiej byłoby założyć uniwersytet niż trzy gimnazja z tak rozległym programem, co jednak w omawiany okresie nie było możliwe z powodów zarówno politycznych, jak i finansowych⁶⁰. Po tej rozmowie obaj⁶¹ doszli do przekonania, że należy myśleć przede wszystkim o urządzeniu gimnazjum wołyńskiego⁶². Po rozmowach z Kołłątajem Czacki zdecydował się także na wybór Krzemieńca⁶³ jako siedziby

⁵³ X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytucji naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach, t. 1, rękopis wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844, s. 1 n.; X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytucji naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach, t. 2, rękopis wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844, s. 1-148; X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytucji naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach, t. 3, rękopis wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1844, s. 1-38.

⁵⁴ T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, s. 344.

⁵⁵ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 45.

⁵⁶ *Tamże*, s. 46.

⁵⁷ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 18 n.

⁵⁸ X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytucji naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach, t. 4, rękopis wydał F. Kojasiewicz, Kraków 1845, s. 1-69.

⁵⁹ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 16.

⁶⁰ *Tamże*, s. 16-17.

⁶¹ M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 35 n.

⁶² P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 17.

⁶³ Ukaz Aleksandra I z 18 maja 1803 r. powołujący do życia Kuratorię Wileńską przewidywał otwarcie w guberni wołyńskiej podległego Uniwersytetowi Wileńskiemu gimnazjum gubernialnego, które byłoby z kolei zwierzchnią nad szkołami powiatowymi i elementarnymi. Ten akt prawny nie określał jednak miejscowości, w której szkoła miała się znajdować: wybór Krzemieńca był zasługą Kołłątaja, Czacki bowiem zamierzał ulokować szkołę w zamku dubieńskim lub w Łucku.

gimnazjum i umieszczenie szkoły w budynkach klasztoru Bazylianów⁶⁴. Ustawy dla gimnazjum wołyńskiego, poza Hugo Kołłątajem, układali także Ignacy Potocki i Jan Śniadecki⁶⁵, natomiast Czackiemu przypadła rola „negocjatora” zapisów ustaw⁶⁶ i potwierdzenia ich ze strony władzy⁶⁷, co nastąpiło 29 lipca 1805 r.⁶⁸

Uroczyste otwarcie gimnazjum odbyło się 10 października 1805 r.⁶⁹, w obecności dwóch biskupów katolickich i bardzo licznie zebranej szlachty ziemi wołyńskiej⁷⁰. Uroczystość zakończyła mowa Czackiego, zaliczana powszechnie do arcydzieł wymowy polskiej – wrażenie, jakie wywarła, opisał minister oświaty hrabia Zawadowski, któremu Czacki przesłał kopię swojego przemówienia:

Czytając mowę Pańską tak się nią zachwyciałem, jak zachwycali się Grecy starożytni słuchając Herodota odczytującego im swoją historię⁷¹.

Liceum krzemienieckie⁷², mające dostarczyć nauk w każdej dziedzinie potrzebnych do wychowania młodzieży obywatelskiej, zmieniło zasadniczo cały układ szkoły wydziałowej, zaprowadzonej wówczas w okręgu naukowym wileńskim,

Zob. szerzej M. Danilewiczowa, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, s. 60; *Pochwała Tadeusza Czackiego*, s. 23.

⁶⁴ T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, s. 348.

⁶⁵ J. Lachs, *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego*, s. 13 n.

⁶⁶ Zob. szerzej *Reskrypt Jego Cesarskiej Mości Alexandra I. Do J. W. Tadeusza Czackiego, Taynego J. J. Mości Konfiliarza, Wizytatora Szkół Guberni Wołyńskiej, Kijowskiej, Podolskiej, Orderu Orła Białego i S. Stanisława Kawalera i ustawy dla Gymnazium wołyńskiego*, Petersburg 1805 [b.n.s.].

⁶⁷ Zob. szerzej *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, s. 150-152.

⁶⁸ F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy na sprawy wychowania publicznego*, odbitka z „Muzeum”, Lwów 1894, s. 11; T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, s. 348; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 43 n.

⁶⁹ *Mowa Jaśnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego, Taynego Jego Imperatorskiej Mości Konsyliarza, Starosty Nowotarskiego, Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu i Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, członka Wizytatora szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, orderów Orła Białego i S. Stanisława Kawalera, dnia 1 października 1805 roku przy otwarciu gymnazium wołyńskiego w Krzemieńcu*, Krzemieniec 1805 [b.n.s.].

⁷⁰ F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy*, s. 11; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 48 n.

⁷¹ F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy*, s. 11.

⁷² Autor będzie także używać nazwy gimnazjum wołyńskie. Zob. szerzej F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy*, s. 82 n. W literaturze zwracano uwagę, że założenie szkoły krzemienieckiej miało bardzo istotny wpływ na odrodzenie umysłowe całej Polski po jej rozbiorze. Zob. szerzej *Biesiada Krzemieniecka w Paryżu dnia 5 października 1857. Przy tem dołączona w nowem wydaniu mowa Tadeusza Czackiego na zjeździe Duchowieństwa w Łucku dnia 20 października 1803*, Paryż 1858, s. 4; zob. *Szkoła krzemieniecka i stanowisko Czackiego w 1812 r.*, „Litwa i Ruś” 1912, s. 158-164; T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, s. 341-357; M. Danilewiczowa, *Życie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816 (Przyczynek do dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu)*, „Rocznik Wołyński” 1931, s. 128 n.; Taż, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, s. 62 n.; *Pochwała Tadeusza Czackiego*, s. 41 n.

rozkładając plan⁷³ całej nauki gimnazjalnej na cztery jednolite klasy poświęcone „ćwiczeniu pamięci”, w których uczono pięciu języków: polskiego, łacińskiego, rosyjskiego, francuskiego i niemieckiego, oraz arytmetyki, geografii powszechnej i początków nauki moralnej; oraz na klasy wyższe przeznaczone na „ćwiczenie refleksji”, trzy tzw. dwuletnie kursy. Wychowanie szkolne obejmowało więc ogółem 10 lat⁷⁴. Należy zwrócić uwagę, że w koncepcji Czackiego gimnazjum wołyńskie miało szerzyć

[...] zdrowe pojęcie o stosunkach społecznych; synowie, mieszczan, chłopów żydów zasiadali ławy szkolne wśród licznych szeregów szlacheckiej młodzieży, a koleżeństwo i solidarność noszonego munduru ułatwiały zlanie się różnorodnych żywiołów⁷⁵.

Wielu profesorów⁷⁶ gimnazjum wołyńskiego (np. ks. Alojzy Osiński, który zestawiał słownik pisarzy polskich i słownik języka polskiego, dramaturg Alojzy Feliński, powieściopisarz Józef Korzeniowski, matematyk Czech i inni) zasłynęło pracami naukowymi i literackimi⁷⁷. W 1805 r. zakład liczył już 10 profesorów, z których każdy miał przypisaną prawem kwalifikację, a wielu posiadało także stopień akademicki, m.in. Jan Nepomucen Tyłkowski, Franciszek Teclaw, ks. Benedykt Krzesz czy Karol Mirowski⁷⁸. Od 1812 r. liczba nauczycieli była jeszcze większa – uczyli także m.in. ks. Bazyli Sobkiewicz, Franciszek Olędzki, Antoni Strzelecki czy Euzebiusz Słowacki⁷⁹. Oprócz wspomnianych osobistości pisma wymieniały szereg ludzi o gruntownym wykształceniu, takich jak doktor prawa, znany z prac z zakresu ekonomii politycznej Michał Choński czy autor historii literatury polskiej Michał Wiszniewski⁸⁰. Warto także podkreślić, że pierwszym dyrektorem gimnazjum był znany matematyk Józef Czech.

31 sierpnia 1807 r. wszedł w życie ukaz o szkołach parafialnych, zgodny z koncepcjami Tadeusza Czackiego. Dotyczył on zarówno szkół miejskich, jak i wiejskich⁸¹. Plan ten był w zasadzie zmienionym planem Kołłątaja, przesłanym Czackiemu w lutym 1804 r.⁸² Zmiany dotyczyły ograniczenia nauki dzieci

⁷³ Zob. szerzej plan nauk w gimnazjum wołyńskim *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, s. 158-166; M. Danilewiczowa, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, s. 64 n.

⁷⁴ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 47.

⁷⁵ *Tamże*, s. 60; T. Charzewski, *Hugo Kołłątaj a liceum krzemienieckie*, s. 351.

⁷⁶ M. Danilewiczowa, *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, s. 71 n.; M. Rolle, *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*, s. 57 n.

⁷⁷ M. Danilewiczowa, *Życie literackie Krzemieńca*, s. 129 n.; zob. szerzej Taż, *Towarzystwo Uczniów Liceum Wołyńskiego, ćwiczących się w porządnym mówieniu i pisaniu* (Krzemieniec 1818-1823). *Zarys dziejów organizacji*, „Rocznik Wołyński” 1934, s. 297-333.

⁷⁸ F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy*, s. 22.

⁷⁹ *Tamże*, s. 23.

⁸⁰ *Tamże*; *Szkoła krzemieniecka i stanowisko Czackiego w 1812 r.*, s. 163.

⁸¹ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 68.

⁸² A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 35.

włościańskich i wprowadzenia do szkółek parafialnych możliwości nauki dzieci ubogiej szlachty, o której Kołłątaj w swoich koncepcjach w ogóle nie wspominał⁸³. Ukaz wprowadzał także przymus szkolny – nieposyłanie do szkoły dzieci drobnej szlachty i rzemieślników pociągało za sobą karę w naturaliach⁸⁴. W latach 1807-1808 Czacki wprowadził także w Krzemieńcu, jako dodatkową, naukę języka angielskiego, a także wykład literatury rosyjskiej; nakłonił również w 1808 r. pijarów utrzymujących szkołę w Międzyrzeczu do wprowadzenia planu nauk, który obowiązywał w Krzemieńcu, co miało ujednolicić sposób nauki⁸⁵. W następnych latach wprowadzono kolejne zmiany dotyczące gimnazjum wołyńskiego: pierwszą z nich było założenie drukarni⁸⁶ gimnazjalnej, której fundatorem był Filip Plater⁸⁷; drugą natomiast – uporządkowanie i reorganizacja biblioteki⁸⁸ liczącego 15 820 woluminów⁸⁹.

Należy także zwrócić uwagę na bezpośredni wpływ myśli Monteskiusza, Jeana J. Rousseau oraz Woltera na poglądy Czackiego – szczególnie na nauki historyczne. Czacki znał już i cenił znaczenie historii kultury, nowej wówczas gałęzi nauk historycznych; obok królów, mężów stanu i wodzów przyznawał należyte miejsce w dziejach ludzkości myślicielom, badaczom i uczonym⁹⁰. W jego koncepcjach dotyczących kształcenia rozumu i poznania u młodzieży widać niewątpliwie wpływ nauki encyklopedystów francuskich oraz pośrednio także niemieckich filantropinistów, lecz trudno doszukać się tych wpływów w poglądach na wychowanie religijno-moralne⁹¹.

ZAKOŃCZENIE

Szkoła krzemieniecka była koncepcją społeczną, w myśl społeczno-pedagogicznych ideałów⁹² jej twórcy, choć ze strony dydaktyki ogólnej posiadała pewne wady, braki czy błędy (np. dążenie do odrębności szkoły, która miała łączyć w sobie cechy szkoły średniej i uniwersytetu; brak stopniowania w przejściu od klas do kursów, nauka pięciu języków w początkowych czterech klasach), co tłumaczy się brakiem

⁸³ *Tamże*.

⁸⁴ *Tamże*, s. 36.

⁸⁵ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 76.

⁸⁶ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 33.

⁸⁷ I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 31.

⁸⁸ M. Danielewiczowa, *Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego i onej porządku udzielona przez jej bibliotekarza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi roku 1825*, „Rocznik Wołyński” 1935, s. 77-101.

⁸⁹ P. Chmielowski, *Tadeusz Czacki*, s. 89-90.

⁹⁰ F. Majchrowicz, *Tadeusz Czacki i jego poglądy*, s. 51.

⁹¹ *Tamże*, s. 52.

⁹² Zob. szerzej *Dzieła Tadeusza Czackiego*, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego, t. 1, Poznań 1843.

praktyki wychowawczej u Czackiego. Jednak mimo dość niskiego stanu właściwych metod dydaktycznych w porównaniu z zasadami ogólnowychowawczymi⁹³, wartość zakładu wołyńskiego polegała na naczelnej zasadzie, która streszczała się w dążeniach społeczno-politycznych.

Należy zauważyć, że w czasie 10-letniej pracy Czackiego wzrosła ilość szkół parafialnych do 179 – co poświadczyło wystąpienie Czackiego podczas otwarcia gimnazjum kijowskiego w 1812 r. On sam założył 136 placówek, zwiększając równocześnie frekwencję uczniów w tych szkołach ponad trzykrotnie⁹⁴. Dbając o szkoły parafialne⁹⁵, Czacki nie zapominał także o nauczycielach tych szkół – wprowadzone rozwiązania prawne normowały ich pobory, które były zadowalające, zwłaszcza że każdy nauczyciel miał zagwarantowane użytkowanie kilku morgów pola ornego i łąk⁹⁶. Także liczba uczniów w szkołach powiatowych wzrosła z 1451 do 2351⁹⁷.

Tadeusz Czacki zmarł w domu swojego przyjaciela, fundatora stypendiów krzemienieckich, Jana Lerneta, 8 lutego 1813 r.⁹⁸ Jego pogrzeb⁹⁹ odbył się 19 lutego 1813 r. w Porycku, natomiast serce złożono w jednej z sal gimnazjum krzemienieckiego¹⁰⁰. Umieszczono tam napis: *Ubi thesaurus tuss, ibi et cor tuum*¹⁰¹. Na całym wydziale wileńskim odprawiano nabożeństwa i wygłaszano mowy, a pod koniec roku szkolnego zainaugurowano w Krzemieńcu obchody ku czci Czackiego. Świętowano je corocznie, aż do zniesienia gimnazjum krzemienieckiego w 1833 r.¹⁰²

BIBLIOGRAFIA

Baliński M., *Studja historyczne*, Wilno 1856.

Balzer O., *Historia porównawcza praw słowiańskich. Główne kierunki rozwoju i nauki i jej istotne zadania*, Lwów 1900.

⁹³ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 67.

⁹⁴ *Tamże*, s. 71.

⁹⁵ Zob. szerzej projekt urządzenia szkół parafialnych X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim, t. 2, s. 148 n.

⁹⁶ A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 36.

⁹⁷ Z. Kukulski, *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego*, s. 71.

⁹⁸ *Tamże*, s. 40; I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 7.

⁹⁹ Mowa JW. Hrabiego Jana Chołoniewskiego Marszałka Powiatu Włodzimierskiego Kawalera Orderu S. Włodzimierza 4 klasy. Miana w Porycku na pogrzebie Tadeusza Czackiego dnia 19 lutego roku 1813, Krzemieniec 1813, s. 1-7.

¹⁰⁰ I.W. Kosmowska, *Tadeusz Czacki*, s. 34.

¹⁰¹ Gdzie skarb Twój, tam i serce Twoje. A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 40; zob. szerzej słowa Adama Mickiewicza o Tadeuszu Czackim T. Ziemia, *Tadeusz Czacki i jego zasługi*, s. 1.

¹⁰² A. Mikulski, *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, s. 40.

- Biesiada Krzemieniecka w Paryżu dnia 5 października 1857. Przy tem dołączona w nowem wydaniu mowa Tadeusza Czackiego na zjeździe Duchowieństwa w Łucku dnia 20 października 1803, Paryż 1858.*
- Charzewski T., *Hugo Kołłątaj a liceum Krzemienieckie*, Warszawa 1913.
- Chmielowski P., *Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny*, Petersburg 1898.
- Czerniakowska M., *Związki Tadeusza Czackiego z Pomorzem (Przyczynek do życia i twórczości)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 41:1997, nr 2.
- Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich? I czy z północnemi narodami mieliśmy wiele wspólnych praw i zwyczajów? Rozprawa czytana w Krzemieńcu na otwarciu roku szkolnego w 1808 w Gimnazjum Wołyńskim przez Tadeusza Czackiego*, Wilno 1809.
- Danielewiczowa M., *Towarzystwo Uczniów Liceum Wołyńskiego, ćwiczących się w porządkiem mówienia i pisania (Krzemieniec 1818-1823). Zarys dziejów organizacji*, „Rocznik Wołyński” 1934.
- Danielewiczowa M., *Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego i onej porządku udzielona przez jej bibliotekarza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi roku 1825*, „Rocznik Wołyński” 1935.
- Danielewiczowa M., *Życie literackie Krzemieńca w latach 1813-1816 (Przyczynek do dziejów Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu)*, „Rocznik Wołyński” 1931.
- Danilewiczowa M., *Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego*, nadbitka z „Nauki Polskiej”, t. 22, Warszawa 1937.
- Dąbkowski P., *Tadeusz Czacki jako prawnik. W setną rocznicę zgonu*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1913, z. 5.
- Do całego składu nauczycielów i młodzi szkolney w wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej guberniach*, Poryck 1806.
- Do uczniów i nauczycielow wołyńskiego gimnazjum* [b.m.w.] [b.r.w.].
- Dutkiewicz W., *Słowo o Tadeuszu Czackim*, Warszawa 1861.
- Dzieła Tadeusza Czackiego*, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego, t. 1, Poznań 1843.
- Dzieła Tadeusza Czackiego. O litewskich i polskich prawach o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*, zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego, t. 2, Poznań 1844.
- Dzieła Tadeusza Czackiego. Zebrane i wydane przez E. Raczyńskiego*, t. 3, Poznań 1845.
- Kołłątaj H., *Kilka słów do Czackiego nad projektem drugiej edycji dzieła prawach polskich i litewskich*, „Tygodnik Literacki”, t. 5, Poznań 1842.
- Kosmowska I.W., *Tadeusz Czacki jako jeden z twórców szkolnictwa polskiego 1765-1813*, Warszawa 1918.
- Kukulski Z., *Działalność pedagogiczna Tadeusza Czackiego (w setną rocznicę zgonu)*, Warszawa 1914.
- Lachs J., *Projekty Tadeusza Czackiego i Jędrzeja Śniadeckiego, zmierzające do założenia szkoły lekarskiej na Wołyniu. Studium historyczne*, Kraków 1903.
- Listy Tadeusza Czackiego do Godfr. Ernesta Grodka*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1876.
- Łukaszewicz J., *Historia szkolnictwa w Polsce do 1794 r.*, t. 1, Poznań 1849.

- Majchrowicz F., *Historja pedagogii ze szczególnym uwzględnieniem dziejów wychowania i szkół w Polsce*, Warszawa 1922⁴.
- Majchrowicz F., *Historja pedagogii dla użytku seminariów nauczycielskich i nauki prywatnej*, Lwów 1907².
- Majchrowicz F., *Tadeusz Czacki i jego poglądy na sprawy wychowania publicznego*, odbitka z „Muzeum”, Lwów 1894.
- Mikulski A., *Działalność oświatowa Tadeusza Czackiego*, Poznań 1913.
- Mowa Jaśnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego, Tajnego Konsyliarza Jego Imperatorskiej Mości, różnych zgromadzeń uczonych, członka guberni wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej, wizytatora. O pożytkach z wychowania publicznego i domowego przy kończeniu roku szkolnego w gimnazjum wołyńskim, Miana 1806 roku 20 lipca, Krzemieniec 1806.
- Mowa Jaśnie Wielmożnego Tadeusza Czackiego, Tajnego Jego Imperatorskiej Mości Konsyliarza, Starosty Nowotarskiego, Imperatorskiego Wieleńskiego Uniwersytetu i Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, członka Wizytatora szkół w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej, orderów Orła Białego i S. Stanisława Kawalera, dnia 1 października 1805 roku przy otwarciu gimnazjum wołyńskiego w Krzemieńcu, Krzemieniec 1805.
- Mowa JW. Hrabiego Jana Chołoniewskiego Marszałka Powiatu Włodzimierskiego Kawalera Orderu S. Włodzimierza 4 klasy. Miana w Porycku na pogrzebie Tadeusza Czackiego dnia 19 lutego roku 1813, Krzemieniec 1813.
- O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Tajnego Radcy Jego Imperatorskiej Mości prezesa komisji Sądowej Edukacyjnej gubernij Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, wizytatora szkół tychże gubernij, członka różnych uczonych zgromadzeń, orderów Orła Białego i świętego Stanisława kawalera. Rzecz czytana na zebraniu gimnazjum Wołyńskiego i licznych obywateli w imieniu rzeczownego gimnazjum i Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk 30 lipca 1813 roku przez k. Alojzego Osińskiego kanonika katedralnego Łuckiego, nauczyciela literatury Łacińskiej i Polskiej w gimnazjum Wołyńskim, członka Towarzystwa Warszawskiego Królewskiego Przyjaciół Nauk, wydanie wtóre, Kraków 1851.
- Osiński A., *O życiu i pismach Tadeusza Czackiego*, Krzemieniec 1816.
- Pochwała Tadeusza Czackiego Starosty nowogrodzkiego, kawalera orderów polskich, etc. etc. czytana na publicznym posiedzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk dnia 15 stycznia 1817 roku przez Stanisława Hrabę Potockiego, Senatora, Wojewodę, Ministra Obrzędów Religijnych i Oświecenia Narodowego, Komendanta Jeneralnego Korpusów Kadetckich, członka wielu Towarzystw naukowych, kawalera rozmaitych orderów, Warszawa 1817.
- Polski słownik biograficzny, t. 4, [b.m.w] 1938.
- Potocki S., *Pochwała Tadeusza Czackiego*, „Rocznik Towarzystwa Królestwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, t. 12, Warszawa 1818.
- Reskrypt Jego Cesarskiej Mości Alexandra I. Do J. W. Tadeusza Czackiego, Tajnego J. J. Mości Konfiliarza, Wizytatora Szkół Guberni Wołyńskiej, Kijowskiej, Podolskiej, Orderu Orła Białego i S. Stanisława Kawalera i ustawy dla Gimnazjum wołyńskiego, Petersburg 1805.
- Rolle M., *Ateny wołyńskie*, Lwów 1898.

Rolle M., *Tadeusz Czacki i Krzemieniec. W setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa*, Lwów 1913.

Szkoła krzemieniecka i stanowisko Czackiego w 1812 r., „Litwa i Ruś” 1912.

X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rządzonych guberniach, t. 1, rękopis wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844.

X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rządzonych guberniach, t. 2, rękopis wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844.

X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rządzonych guberniach, t. 3, rękopis wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1844.

X. Hugona Kołłątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytutów naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rządzonych guberniach, t. 4, rękopis wydał F. Kojsiewicz, Kraków 1845.

Ziomba T., *Tadeusz Czacki i jego zasługi zwłaszcza w dziejach naszego szkolnictwa*, Kraków 1872.

Streszczenie: Tadeusz Czacki urodził się 28 sierpnia 1765 r. w Porycku na Wołyniu. Zmarł natomiast 8 lutego 1813 r. w Dubnie na Wołyniu. Był członkiem Komisji Edukacji Narodowej, a także współtwórcą Konstytucji 3 Maja. Znany jest nie tylko z działalności gospodarczej czy prawniczej, ale nade wszystko oświatowej. Był współzałożycielem warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, ale również głównym pomysłodawcą i organizatorem Liceum Krzemienieckiego.

Słowa kluczowe: Tadeusz Czacki, Hugo Kołłątaj, oświata, koncepcja, nauka, pedagogika.

